

זמירה פורן ציון
הצעקה, 2020

בפתח ל"אחותי" – פמיניזם מזרחי במחקר, בהגות, בשירה, בפרוזה ובאמנות

— ליאת ארלט סידס

אִשָּׁה שׁוֹבְרֵת קִיר
קוֹרֵעַת לָיִם
רוֹצֵה אֹוִיר
כַּמָּה צַפְרִים לְבָנוֹת
יְלָדִים צוֹעֲקִים בְּרָחוֹב
מִשְׁגָּעַת
עֲלִיזָה הַמִּשְׁגָּעַת שׁוֹבְרֵת קִירוֹת
לְמִטָּה עֲשׂוֹת נָשִׁים מִתְקַבְּצוֹת, בְּאִמְצַע הַכְּלִים בָּאוּ
מִנְגָּבוֹת תִּסְבוֹן בְּשִׁמְלֵתָן, מִגְּחָכוֹת
מוֹשְׁכוֹת אֶת הַיְלָדִים מִשֵּׁם שְׁלֵא יִשְׁבְּרוּ תִּרְאֵשׁ
מִסְבִּינָה, מִנִּיאֲלֵלָה זֶה בָּא לָהּ
מָה יִגִּיד בְּעֵלְבִית
יִזְרַק אוֹתָהּ לְרָחוֹב

לְמַעַלָּה עֲלִיזָה מִצִּיצָה בַּחוּר
כְּמוֹ בְּתַפְאוּרָה אֲצֵל וְקוֹב הַצֵּלָם
רֵאשָׁה מִבִּצְבִּץ, קִמְטִי פְּנִיָּה מִגְּהִצִּים
עֵינֶיהָ הַקִּטְנוֹת מִצְעָפוֹת בְּדָמְעוֹת, סוֹפְסוֹף יָם כָּחַל
כַּמָּה מַעֵט בְּקִשָּׁה בְּחִיָּה
חֲדָר עִם אֹוִיר
כַּנֶּף צַפּוֹר
אֵיךְ אֲפֹשֶׁר לְחִיוֹת לְבַד בֵּין אַרְבָּעָה קִירוֹת
אֲפִלּוּ כָּלֵב יֵשׁ לוֹ חֲבֵרִים
מִיִּשְׁהוּ שׁוֹאֵל עֲלָיו, מִלְטָף לְפַעֲמִים

הספר-קטלוג-תערוכה המעניין **שוברות קירות** (2013) באוצרותן של שולה קשת (קשי) וקציעה עלון,² פרפראוזה ל**שוברת קיר** (2005), ספר השירה היחיד של ויקי שירן, הוא שיקוף, ביטוי וגילום פואטי, מטאפורי, פרוזאי, ויזואלי והגותי של המסגרת הקונספטואלית, הנושאים והרעיונות העומדים בבסיס הפמיניזם המזרחי ותנועת "אחותי". תנועת "אחותי" הוסיפה את המונח "שוברות קירות" כמו את המונחים "רצפת הבוץ", "תקרת הבטון" ו"אחותי" ל"מילון המונחים, הטרימינולוגיה והנרטיב של הפמיניזם המזרחי". שירן, ילדת קהיר (1947-2004), שהייתה קרימינולוגית, סוציולוגית, משוררת, במאית קולנוע, אשת תקשורת ישראלית, אינטלקטואלית, פעילת שלום, פעילה חברתית אקטיביסטית, שפעלה נגד כל צורות דיכוי שהן של זכויות אדם ופמיניסטית אקטיביסטית הנאבקת על זכויות מזרחים, כתבה כל ימיה שירים למגירה, שאותם חשפה למתי מעט, ביניהם גם לשולה קשת. סמוך מאוד למועד פטירתה, שירן פנתה לקשת בבקשה להוציא לאור חלק משיריה כקובץ שיכיל גם יצירות אמנות של אמניות פמיניסטיות מזרחיות, שכן ראתה חשיבות רבה בפעילות היצירתית והאמנותית של הפמיניזם המזרחי. **שוברת קיר**, למרבה הצער, התפרסם לאחר מותה של שירן.³ היא הייתה אמונה על הפן המילולי-פואטי, בחירת השירים וסדר הופעתם, קשת הייתה אמונה על הפן האוצרותי-פואטי, בחירת הדימויים, ארגונם והופעתם בקובץ. סמוך לפרסום הספר במהדורתו הראשונה (2005), אצרה קשת את **שוברת קיר** (2005) ב"החצר הנשית" ביפו. הספר-קטלוג-תערוכה **שוברות קירות**, כאמור, הופיע שמונה שנים מאוחר יותר.

תערוכות היסטוריות אחרות חשובות מאוד, מעמודי התווך הוויזואליים ומהקולות הראשוניים והצלולים של הפמיניזם המזרחי הן התערוכה - **מזרחיות** (2000) של האמנית והיוצרת שולה קשת (קשי) והתערוכה **אחותי, אמניות מזרחיות בישראל** (2000) באוצרותן של שולה קשת (קשי) ושל ריטה מנדס פלור. **מזרחיות**, מיצב שהוצג ב"גלריית עמי שטייניץ אמנות עכשווית", כלל יומנים שנכתבו במיוחד לתערוכה ואובייקטים אישיים של נשים מזרחיות בכתכי גיל שונים מכל קצוות הקשת הפוליטית, החברתית, הלאומית, העדתית, הדתית והמעמדית בישראל. התערוכה נולדה מהצורך בחשיפת סיפורן של הנשים המזרחיות בישראל. שכן ניסיון חייהן של הנשים המזרחיות התברר כאחר; המעבר מחברה ערבית-יהודית-מסורתית במדינות ערב והאיסלם אל כור ההיתוך הציוני-מערבי, הטביע על הנשים המזרחיות חותם שונה ואחר, הן מזה שהטביע על הגברים המזרחיים והן מזה שהטביע על הנשים הלא מזרחיות.

מבין הנשים המזרחיות שנטלו חלק בפרויקט, היו שפרצו את מעגל המצוקה. בנוסף לעבודתן המקצועית בתחום החינוך, האמנות, האקדמיה ובתחומים אחרים, הנשים היו גם פעילות במרחב הקהילתי ובמאבקים חברתיים הקשורים למעמד האישה ולפערים תרבותיים וכלכליים.

בתהליך העבודה, הגיעה קשת אל נשות "הל"ה - למען החינוך בשכונות ובעיריות הפיתוח", אל נשות "הקשת הדמוקרטית המזרחית", אל קבוצת נשים ביפו המשתתפת בתיאטרון קהילתי ואל נשים נוספות מכל רחבי הארץ. כל אחת ממשתתפות הפרויקט,

קיבלה יומן בגודל A4 אשר ליווה אותה במשך כחצי שנה ובו שרטטה קווים לדמותה בכתובה, בצילום ובציוור. התכנים של היומנים כללו תיעוד של אירועים, חוויות, מחשבות, תהיות, סיפורים אישיים, ביקורת חברתית, דעתנות פמיניסטית, ואפילו מתכונים וזיכרונות פרוזאיים.

התערוכה, שהייתה תוצר של פרויקט מחקרי מתמשך, הראתה כיצד יוצאות-המזרח שלא מרצונם נאלצו "להסתגל לחברה שלא השתתפו בעיצובה ושנחשבו בה לא אחת", בשפתה של ז'קלין כהנוב, פילוסופית, מסאית, סופרת ועיתונאית ילידת קהיר (1917-1979), ל"חומר גלם הטעון עיבוד", הזקוק לחינוך ו"להכשרה ציונית".⁴ הקול הנשי המזרחי בא לידי ביטוי בחפצים וביומנים, הציג אמירה אישית וחברתית נוקבת וכואבת, אך לא בהכרח הציעה פתרון. מתוך התהליך היצירתי והאקטיבי, נראה היה שהנשים יצרו זהות ובד בבד חיפשו אחריה.

התערוכה **אחותי אמניות מזרחיות בישראל** שהייתה בנושא חברה, פוליטיקה, כלכלה, פמיניזם, מגדר וזהות אתנית, התקיימה בבית האמנים בירושלים. התערוכה עסקה בייצוג העצמי של האמניות המשתתפות. הייצוגים, כלומר, כל אחת מהעבודות של הנשים שיקפה את החוויה החברתית-תרבותית האישית והאינדיבידואלית של "היות", מהבחינה האובייקטיבית והרוחנית, אישה מזרחית, ומעבר לכך להתקיים (To be existent) כאישה מזרחית יוצרת בחברה הישראלית.

אחד מביטויי הפוליטיים המשמעותיים, היצירתיים, המעשיים והמהפכניים של הפמיניזם המזרחי הוא ללא ספק הקמתה של תנועת "אחותי - למען נשים בישראל" (יולי 2000), שעד אז נקראה באופן זמני "נשים מזרחיות" - תנועה פמיניסטית מזרחית, היחידה מסוגה בישראל, הפועלת לקידום נושאים של צדק כלכלי, חברתי, פוליטי ותרבותי ולהעצמת הסולידריות עם נשים ממעמד כלכלי-חברתי נמוך בחברה הישראלית ובשיח הציבורי בישראל, תוך מתן בולטות לאמנות משדות יצירה ופעולה שונים, על ידי פעילות חברתיות ופמיניסטיות, בהן ויקי שירן, הנרייט דהאן כלב, נטע עמר-שיף, אילנה בקאל, אורנה זקן הלר, שולה קשת, אסתר עילם, סמדר לביא, פלורה שושן, אילנה שמאי, אלה שוחט, תקווה לוי, זמירה פורן ציון ופנינה מוצפי-האלה.

השם "אחותי" ניתן לתנועה באחת משיבות ההנהלה של חברות התנועה כהמשך ישיר, טבעי ומתבקש לתערוכה **אחותי אמניות מזרחיות בישראל** (מרץ 2000). אחותי, שם אותה הגתה שולה קשת, הפך לשם נרדף, היגד, מותג ומטבע לשון לפמיניזם המזרחי, שבעיקרו מושתת על אחוות אָחיות, חיות, חיוניות, אָחיות (sisterhood), סולידריות נשית וחברתית, אחוות נשים וקהילתיות. רפרנס לפמיניזם השחור (Black Feminism) ופמיניזם של מיעוטים (Minority feminism) מצד אחד, למוטיבים של אחוות נשים ונשיות השואבת ממקורות השראה יהודיים, מסביבת הבית החם, בית הכנסת והמסורת היהודית והתפילה; שיר השירים, אחותי כלה מצד אחר. ושלא נדבר על השכיחות של השימוש המגוון והרב משמעי בשנים האחרונות של הביטוי "אחותי" שהשתרש כסלנג בעגה הישראלית ובשיח המקומי.

תנועת "אחותי" טוענת כי הגם שהמאבקים החשובים מאוד של ארגונים פמיניסטיים בישראל, שנוסדו והונהגו על ידי נשים אשכנזיות, שרובן היו אקדמאיות

ממרכז הארץ, פעלו באינטנסיביות ובמרץ רב לקידום צרכים ואינטרסים האופייניים לנשים בכלל - מצוקותיהן של נשים רבות, מעבר לסוגיית ההפליה המגדרית, שלא לדבר על ציבור נשים רחב שעסוק היה בהישרדות כלכלית ובקיום יומיומי, ולא בתפיסת עמדות בכירות במשק ובכלכלה, נדחקו לשולי התודעה הציבורית, רחוק-רחוק מהעין, מהשיח ומסדר היום הפוליטי-כלכלי-חברתי-תרבותי הפמיניסטי, כל שכן מזה הכללי.

התערוכה-ספר **שוברות קירות** (2013), התערוכות **מזרחיות** (2000) ו**אחותי** - **אמניות מזרחיות בישראל** (2000), לדוגמה, כמו גם ספר **השירה שוברת קיר** (2005) של ויקי שירן, הכולל את התערוכה **שוברת קיר** (2005) שאצרה קשת וספרים רבים וטובים אחרים לרבות כתב העת **הכיוון מזרח**, שחגג גם הוא לא מומן 20 שנה להיווסדו,⁵ כולם מבית היוצר וההוצאה של תנועת "אחותי", מבקשים לספר את סיפורה הייחודי ופורץ הדרך של סצנת הפמיניסטיות המזרחיות בישראל; פעילות ויצורות ממרחבי דעת, תרבות, עשייה וקיום שונים, שבפעילותן האקטיביסטית והמגוונת - ברמה הפרקטית, ביומיום, כפי שעולה מהטקסט הפותח את הגיליון שכתבה שולה קשת (קשי) מצד אחד, ובשדה התיאורטי, הביקורתי, החינוכי, האקדמי, התקשורתי והאמנותי, כפי שעולה מתוך המאמרים, הרשימות, קטעי הפרוזה והשירה ויצירות האמנות מצד אחר - הביאו עימם מהידע הניסיוני, החוויתי, ההיסטורי, הגיאוגרפי, התרבותי, הרוחני הפרטיקולארי, המשפחתי והקהילתי שלהן עצמן.

התצלומים הזועקים "מי במים, שבועות, חג המים בשיכון המזרח, ראשון לציון" (2012) ו"מי באש, שורפים אשפה בגינת הקוקזים (לוינסקי)" (2012, תמונה 1), של האמנית שלומית כרמלי או הציור האקטואלי היום כמו תמיד ואולי אף יותר, "דוהרת על סוסים דולקים" (2011, תמונה 2), המציג סצנת עימות אלימה בשחור לבן וכתמי צבע אדום-דם זב של מפגינה "פורעת חוק" הנרמסת תחת רגליהם של סוסי משטרה,⁶ של האמנית נטע הררי נבון; שלושתם הוצגו ב**שוברות קירות** - מנסחות, בשפתה של חביבה פדיה, משוררת, סופרת, חוקרת יהדות ומבקרת אמנות ותרבות, את "דרמת הקול המושהה"⁷. את הזעקה, הפורצת מתוך עומק הקרביים הפיזיים והנפשיים, המלווה בצורה זו או אחרת את תהליך הרפלקציה והאבולוציה - הגדילה והפיכחון של התודעה הצומחת ממצב של השתקה, הדרה, השפלה, דחיקה, ניכור ודיכוי, אל צורתיה החדשות והסובטיליות; שירה, ספרות, פרוזה, מוזיקה, מחול, דרמה, אמנות פלסטית, מחקר וכתביבה הגותית ומסאית.

"הקול המושהה" של ויקי שירן, אף שהייתה מהראשונות להעניק קול, להנהיג ולהוביל את המאבק והמחאה החברתיים ולסלול דרך לאחרות, גם בשדה הפואטי והספרותי - פקד גם אותה. על פי מילות השיר, כאילו לקח לו יותר זמן לפרוץ ו"לשבור את הקיר"; "לקרוע", להעז "לרצות", לפלס לעצמו דרך, למצוא מקום, "לקחת אוויר", להתמקם בזמן ובחלל ולהתנכח בפרהסיה, להופיע, במרחב הציבורי הספרותי, שהיה ברובו פטריארכלי ואשכנזי.⁸ יש להניח שהופעתו של הספר והוצאתו לאור, בין היתר, נזקף הודות לתודעת האֶחָיוֹת, התמיכה והסולידריות של תנועת "אחותי" ושיתוף הפעולה ההדוק בין שולה קשת לבין משפחת שירן, במיוחד לבת עלמה.

תמונה 1
שלומית כרמלי

ומי באש, שורפים אשפה בגינת הקוקזים (לוינסקי), צילום סטילס, 2012

יוצא אפוא, שבזמן שהאישה הפריבילגית נאבקת על מעמדה הכלכלי-חברתי-פוליטי, על הזכות לקבלת תנאים שוויוניים למימוש עצמי, התפתחות אישית ובניית קריירה עצמאית, ובקיצור על "חדר משלה" (A Room of One's Own), כמאמר המספרת הבדיונית של וירג'יניה וולף (1882-1941),⁹ במסגרת השיח הפמיניסטי הלבן, הליברלי והכללי, האישה המזרחית נאבקת על הקיום וההישרדות היומיומיים, על הזכות ל"חֶדֶר עם אוויר", "לקחת אוויר", "לנשום"¹⁰ - להיות. ובמלים אחרות, אומרת לנו ויקי שירן, באמצעות שיריה ומאמריה ההגותיים, כדוגמת המאמר הקנוני "הייצוג העצמי הסימטרי: תרומת הנשים המזרחיות לפמיניזם הישראלי",¹¹ המופיע בגיליון זה והמציג את הפרובלמטיקה של הפמיניזם הלבן והתנועה הפמיניסטית הליברלית בעולם ובישראל החל משנות ה-70, כמו גם הוגות פמיניסטיות ופעילות כאלה שוחט, הנרייט דהאן כלב, סמדר לביא, פנינה מוצפי הלה, קלריס חרבון, יהלי השש, קציעה עלון, אסתר עילם, נטלי ברוך, סיגל נגר-רון, ורדית דמרי מדר, דפנה חורב, ורד מדר, גלית סעדה-אופיר ואחרות, שמאמרים ורשימות של חלקן מופיעים באנתולוגיה זו, שבחברה ריבונית ומעמדית, בלתי ניתן בעליל לנסח את מצבה של האישה

תמונה 2

נטע הררי נבון

דוהרת על סוסים דולקים, שמן על דיקט, 2011. אוסף דובי שיף, תל אביב

המזרחית, כל שכן, האישה המצולקת מעוני, מצוקה כלכלית וחברתית, חוויית הגירה קשה ואלימות לרבות אלימות פיזית, המודרת על רקע מגדרי, גילאי, תרבותי, עדתי, לאומי וצבעוני ואת הפמיניזם המזרחי בכלל, שלא במונחים חברתיים וכלכליים של מעמד, גזע, קבוצה אתנית, צבע עור וכדומה ובכלים הגותיים המבוססים על הביקורת האימפריאליסטית והקולוניאליסטית וניתוח יחסי שליטה וכוח.

מכאן שהפמיניזם המזרחי, שעניינו במפגש, בין היתר, בין הזהות המגדרית, הזהות הערבית-מזרחית-מסורתית והרקע החברתי הכלכלי-מעמדי, חושף את הדשדוש ברצפת הבוץ ותובע, כמילות השיר "שוברת קיר", המאמרים והיצירות בספר-קטלוג **שוברות קירות**, למאבקים ופריצת מחסומים, "לשברת קירות של ממש", לערעור על גבולות וטבואים חברתיים, תרבותיים קונצנזואליים והגמוניים, הרבה מעבר "לניפוץ תקרת הזכוכית" השקופה, הבלתי נראית והאקסקלוסיבית, המונעת את התקדמותן של נשים בשוק העבודה, הכלכלה, האמנות, החברה והפוליטיקה, המזוהה עם השיח הפמיניסטי הליברלי הלבן וההגמוני.

הפמיניזם המזרחי - בשונה מהפמיניזם המערבי-ליברלי-נאור וכללי, שאכן קשוב למצוקותיהן של נשים ולדיכוי הכלל עולמי של האישה, מעצם היותה אישה - מפרק את אכסיומת "האישה האוניברסאלית", האחדה של כלל הנשים בעולם לכדי ישות לכידה מדוכאת אחת על ידי כוח הגמוני פטריארכלי מדכא אחד, ובראש ובראשונה מצביע על מבנה הכוח בחברה ועל הריבוד המעמדי, האתני והגזעי המאפיינים אותו, בטענה שהפמיניזם המערבי-ליברלי-נאור וכללי, למרות המהפכה המשחררת והחשובה שחולל במאה ה-20, עיוור ואטום לכוח ולמערכת מובנית של יחסי שליטה. לפיכך, לשיטתו של הפמיניזם המזרחי, יש הכרח להדגיש היבטים וממדים שונים ומצטלבים של דיכוי נשים מזרחיות ו"אחרות" באשר הן - כהות, אתיופיות, להטי"ביות, טרנסיות, מהגרות עבודה, פליטות, רוסיות, פלסטיניות, חד הוריות, עניות, מטפלות, חסרות מעמד וכדומה - ולהיות קשובים ורגישים באופן מלא לקשיים, למורכבויות ולצרכיה של האישה הפרטיקולארית שמצוקותיה, מעבר להיותה אישה, כוללות מנעד רחב של מצוקות וקשיים מצטלבים, חופפים ומתנגשים (במיוחד בתנאי הארגון הפוליטי, התרבותי והביורוקרטי של השלטון המערבי בכלל והישראלי בפרט) שמוותרים אותה עמוק-עמוק מתחת לתקרת הבטון הקשיחה, כל שכן ועמוק עוד יותר, מתחת לתקרת הזכוכית הפריבילגית הממוקמת גבוה הרבה יותר מזו הבטוניסטית.

גיליון חגיגי זה של הכיוון מזרח שחוגג שני עשורים להקמתה של תנועת "אחותי - למען נשים בישראל", מציג מאמרים, מסות, רשימות, סיפורים קצרים, שירה ודימויים מתחום האמנות החזותית בנושא פמיניזם מזרחי וגילוי במחקר, בחברה, בהגות, בפרוזה, באמנות ובשירה.

המסות, הרשימות, המאמרים, הסיפורים, השירים והדימויים מייצגים מגוון של קולות, צבעים, פרספקטיבות, אינטרפרטציות, תיאורים, חוויות וניסוחים. פסיפס של זהויות המרכיבות את הפמיניזם המזרחי ומפרקים את ההנחה, כאילו ה"מזרחיות", כל שכן ה"פמיניזם המזרחי" עשויים מקשה מונוליתית וקוהרנטית אחת - היבט מרכזי

וחשוב שעולה תחילה מתוך הכתבים של ז'קלין כהנוב, ושל חוקרות וכותבות אחרות בעקבותיה,¹² במיוחד מהפרשנות שהיא מציעה למונח "לבנטיניות";¹³ "פריזמה שפאותיה מחוברות באמצעות קו הגבול החד של הברלים, אך כל אחד מהן, בהתאם למיקומה ברצף זמן-חלל, משקפת או שוברת אור. לאמיתו של דבר, תפישת הרצף כלולה במילה לבנט כמו במילה מזרח, ואולי הגיע הזמן שהלבנט יעריך את עצמו מחדש על פי אורותיו שלו ולא יראה את עצמו דרך הכוונת של אירופה כמשהו אקזוטי באורח מוזר, לאה, חולה וחסר חיים כמעט".¹⁴ כהנוב מיוצגת בגיליון במסה האיטית "מכתב ממאמה פמונה" שתרגמה במיוחד לגיליון רונה משיח והוסיפה רשימה משלה בנושא "ז'קלין כהנוב, הגלות שבהגירה לישראל ועוצמתן של אמהות המשפחה" - שתיהן בנושא הכוח והעוצמה המיוחסת לאישה המזרחית, לאם, ולמרכזיותה בעיצוב הזהות השורשית של הבית והמשפחה המזרחית.

רעיון הרב-קוליות, הצבעוניות, הגמישות ויכולת ההכלה של הפמיניזם המזרחי עולה בברור במאמר המקורי, שנכתב במיוחד לרגל צאתה של אנתולוגיה זו, של האקטיביסטית, החוקרת, הפמיניסטית המזרחית והמשפטנית בתחום החברתי קלריס חרבון. חרבון מערערת על הלכידות, לכאורה, של המונח "פמיניזם מזרחי" ומציעה לחשוב במונחים של "פמיניזמים מזרחיים". אלה שוחט, שמחקריה בארבעת העשורים האחרונים תרמו תרומה מכרעת לעיצובו של סדר יום חדש בדיון הביקורתי בישראל, וחברתה תקוה לוי (1960-2012); שתיהן ניסחו את הזהות הנשית המזרחית ואת הזהות המזרחית בכלל, במונחים של ערביות או יהודיות-ערבית. שני הטקסטים שכתבה שוחט ושמופיעים בגיליון זה בתרגום חדש הם: "פמיניזם מזרחי: הפוליטיקה של מגדר, גזע ורב-תרבותיות" (1996) שהתבסס על הרצאתה בכנס הנשים התשיעי בגבעת חביבה במאי 1993 ו"לשבור את השתיקה" (1994) במקור, נאום הפתיחה במושב המרכזי בכנס הנשים העשירי בגבעת חביבה, 16-18 ביוני 1994, האירוע בו התפלגה קבוצת הנשים הפמיניסטיות המזרחיות מכלל התנועה הפמיניסטית¹⁵ - שניהם מתארים ומנסחים את תחילת תהליך ההתארגנות המשמעותי והמבטיח של קואליציית הנשים המזרחיות במסגרתם של קולות וקבוצות ביקורתיים שונים בשמאל. כמו הרב-קוליות, הצבעים השונים והגמישות המאפיינים את הפמיניזם המזרחי, כך גם סיפור ההתארגנות הראשונית של קואליציית הנשים המזרחיות וראשיתו של התהליך החשוב והמשמעותי הזה - אינו נראטיב אחד מובהק חד-משמעי וסופי, אלא עשוי מכלול של פרספקטיבות ואינטרפרטציות, שנחשבו ונחוו באופנים שונים ודרכים שונות באמצעותן של נשים פעילות מזרחיות מרקעים פריפריאליים גיאוגרפיים, חברתיים, מעמדיים, שונים ובמצבי תודעה דיפרנציאליים ופרטיקולאריים.

תקוה לוי, קול מיוחד ומעניין בפמיניזם המזרחי, חולמת בלתי-נדלית, רואה רחוק מצד אחד ונטועה בקרקע של המציאות הריאלית מצד שני. לוי, מהפעילות הבולטות של הפמיניזם המזרחי, נאבקה למען נושאים חברתיים, פוליטיים, חינוכיים ומגדריים. בין השנים 1987-2012, לוי עמדה בראש עמותת "הל"ה - למען החינוך בשכונות, בעירות הפיתוח ובכפרים הערביים", התומכת בחינוך שוויוני למען אנשים מכל הקשת החברתית ללא קשר לאמונתם, צבעם או מוצאם. לוי שהטרימה את זמנה,

מיוצגת ברשימה, במסה, "לחלום את העתיד", דברים שנשאה בקול צלול וחד-משמעי במפגש "טולדו: מזרחים ופלסטינים למען דיאלוג ישראלי-פלסטיני" ב-יולי 1989, עוד הרבה קודם לשיח המהדהד כיום בקבוצות שוליים בשמאל הרדיקאלי, לכאורה, על "מדינה אחת לשני עמים". ברשימה המוצגת להלן, לוי אמנם אינה מתייחסת ישירות לפמיניזם המזרחי, אבל בהחלט רואה בפתרון הסכסוך בדרך צודקת ושוויונית מבחינת שני הצדדים, הישראלי והפלסטיני, בסיס ומסגרת הולמים לדיון בשוויוניות של האישה בציבוריות בישראל. בלתי ניתן לדון בפמיניזם מזרחי מבלי לדון בשאלת הכיבוש, האימפריאליזם הישראלי וההיבט הציוני.

רשימות נוספות של נשים חברות התנועה וממקימותיה, אקטיביסטיות "שוברות קירות" של ממש, שנכתבו במיוחד לרגל צאתו של גיליון חגיגי זה, הן של אסתר עילם, אילנה בקאל, ואורנה זקן הלה. רשימותיהן מבטאות עשייה, חוויה ותהליכים אישיים שעברו במסעם האישי-קולקטיבי בפמיניזם המזרחי בכלל, וכחברות פעילות בתנועת "אחותי - למען נשים בישראל" בפרט. אסתר עילם כתבה רשימה על מסעה הפרטי כפמיניסטית מזרחית וחברה בתנועת "אחותי". היא כותבת: "בכנס הארצי שהתקיים בשנת 1999 השתתפתי במופע על במה של קבוצת המזרחיות שאורגן ונוהל על ידי ויקי שירן. באותו כנס הכרזנו על 'שנת הפועלת' - מיזם שהובלנו במסגרת קואליציית ארגונים פמיניסטים ושהוביל להקמת ארגון 'אחותי'. המשימה המרכזית במסגרת זו הייתה ליצור קשר עם הנשים ב'פריפריה' הגיאוגרפית ומכיוון שהתייחסנו גם לנשים בשכונות וכדומה, הצעתי את המושג 'פריפריה' חברתית" - הבחנה שהיום נעשה בה שימוש נרחב".

רשימתה של אילנה בקאל, פעילה חברתית, ממקימה של ארגון "אחותי" והמנכ"לית הראשונה שלו, החיה בלונדון מזה שנים, מעלה זיכרונות מהתקופה בה פעלה בארגון. אורנה זקן הלה, שהחליפה את בקאל בתפקידה כמנכ"לית התנועה, קול נוכח בארגון בעבר ובהווה, מציגה רשימה אישית ונוגעת ללב הכוללת ריאיון עם לקיה ירדני, רכות פרויקט "אהטה" ("אחותי" באמהרית) בקריית גת - אחד מהפרויקטים המצליחים והמשמעותיים של תנועת "אחותי" בתחום החברתי-כלכלי. הטקסט של זקן הלה מייצג, בין היתר, בזעיר אנפין את הפעילות החברתית-כלכלית-תרבותית של התנועה ואת מפעל ההזנה הכלכלי-חברתי-תרבותי העצום שלה.

מאמרים ברוח הפמיניזם המזרחי, בהשתמעויותיו ובמופעיו בתחום האמנות החזותית, הספרות והשירה, שנכתבו במיוחד לגיליון זה, הם של טל דקל, קציעה עלון, יפה בנייה ומורן בנית. המאמר "סוגיות של אתניות ומגדר בייצוג עצמי: אמניות מזרחיות אחרי 'תור הזהב של הצילום' בישראל" של טל דקל, עוסק בסוגיות של מגדר, אתניות ומעמד כלכלי וחברתי בהקשר של אמנות בכלל וייצוג עצמי בפרט. דקל במאמרה מנסחת את הייחודיות של הייצוג העצמי של נשים אמניות מזרחיות בשדה האמנות הוויזואלית, עד סוף המאה ה-20, באמצעות עבודות שעד לא מזמן נחשבו ל"לא ראיות" מבחינת הקנון האמנותי ושגילמו בתוכן חוויה וניסיון-חיים אישי שכרוך היה בהדרה והרחקה מבנית. העבודות, לטענתה של דקל, מהוות צומת שניתן לפרשה במונחים של מגדר, אתניות ומעמד כלכלי וחברתי (intersectional analysis).

קציעה עלון במאמרה "הרחק מן ההמון הסואן: קריאה ביצירתה הכמוסה של אביבה שי-נחום על פי גסטון בשלאר (Bachelard)", מציעה פרשנות לציור של האמנית אביבה שי-נחום שמתמקדת בנשים במשפחתה של האמנית דרך השימוש החוזר שהיא עושה במוטיב הבית והשטיח בהקשריו הרחבים. יפה בניה עושה "תיקון" למשורת המזרחית הנשכחת אודט אסידו חפציבה, ילידת מרוקו (1938-1999) באמצעות קריאה מחדשת של הפואמה "תמונות מפנס הקסם" (1998), שנכתבה שנתיים לפני הגחתה לעולם של תנועת "אחותי". בניה בטקסט מזכירה את כפר הנוער "רמת הדסה" שכונה "שער לעליית הנוער" ושפעל נמרצות בשנות החמישים של המאה שעברה כמחנה מיון ומעבר למאות בני נוער וילדים שהגיעו ארצה מארצות ערב. הפואמה, לטענת בניה ובצדק, אף שהינה אישית, ניתנת לקריאה כמסמך היסטורי יסודי אודות ההבחנה הממסדית-ציונית בין העולים ממזרח אירופה לעולים מצפון אפריקה.

המאמר "סת אל בנאת: גבירת הבנות" של מורן בנית, מהווה חלק ממאמר רחב הרבה יותר בנושא הגניאולוגיה של נשים מזרחיות. המאמר עשוי להדהד, בין היתר, למאמרה החשוב והמעניין של יונית נעמן "האישה שחשבה שסמרטוט רודף אחריה: על אילופה של רוח הקדים באקדמיה הישראלית"¹⁶. בנית במאמרה דנה ברומן זה עם הפנים אלינו של הסופרת רונית מטלון, רומן שזכה לאין-ספור קריאות בעיקר בהקשריו הלאומיים והאתניים בחברה בישראל, אלא שכאן מציעה לנו המחברת קריאה ביקורתית מגדרית, שהמחקר הספרותי כמעט שלא זכה לו קודם.

"פרופסור מסעודה ו'מלח הארץ' באקדמיה: וידוי", פרפראזה על אמיליה ומלח הארץ - וידוי, ספרו המשובח של יוסי סוכרי - מאמר ביקורת, שכתבה החוקרת האנתרופולוגית והפעילה המזרחית חברתית סמדר לביא המתגוררת בארה"ב. המאמר המעניין והחשוב הזה, שפורסם לראשונה בכתב העת האינטרנטי זמן ישראל, 18.6.20, ועבר שינויים ושיפורים לקראת הפרסום בגיליון זה, מהווה רפרנס לכתבה שהתפרסמה ב"מוסף הארץ" (23.5.20) על תופעת המרצים והאינטלקטואלים, שמות מוכרים בזירה האקדמית ומובילי דרך בשמאל, רובם אשכנזים, שהתייאו ונאלצו להגר מהארץ לטובת משרות מרופדות בבריטניה וארה"ב. "הכתבה", כותבת לביא, "תפסה אותי בערב שבעות, ואני, כדרכי, עטויה בתכריכי געגועים לארץ". "אני גולה אקדמית-פוליטית, אך הסיפור שלי - אישית ומקצועית - שונה בתכלית". בישראל, עקב מחקר ופעילותה החברתית בנושאי גזענות מגדרית והקשר לסכסוך הישראלי-פלסטיני, לביא סומנה כמטרה של משטר האקדמיה. לביא פעלה בהנהלת "אחותי", בפרלמנטים של נשים ובזירות פמיניסטיות ואנטי-גזעניות רבות. מאמר שעשוי להדהד את מאמרה של לביא הוא המאמר "מזרחיות, אפיסטמולוגיה דרומית ו'עיוורון אתני' באקדמיה הישראלית" של סיגל נגר-רון. המאמר דן במיעוטן של הנשים המזרחיות באקדמיה וההכרח בפיתוח של מחקר אקדמי של שוליים ומיעוטים, הנסמך על ידע ניסיוני, רגשי וחוויתי, שיכול לצמוח רק מידע דרומי ופריפריאלי, על מנת לבנות מחקר מהימן וראוי.

ליאת דאודי במסתה המרגשת, האישית והאינטימית "הכתום הכתום הזה", מנסה לחשוב על השאלה "מהו קול נשי מזרחי?" על פי העולה מתוך המסה, נראה שקול נשי מזרחי קשור באופן יסודי לשר, לזעזוע, לטראומה. לטענת דאודי, לטראומה של

המשפחה המרוקאית כפי שנחווה במרוקו והמשכה בקליטה המדירה שלא לומר המשפילה כאן בארץ. את זרעי הקול הנשי המזרחי, אומרת לנו דאודי, ינקתי מתוך החוויה האינטימית והאוטוביוגרפית, המשפחה והבית. הסיפור המשפחתי שלה משקף במידה רבה, אם לא באופן מלא, גם משפחות אחרות שמבחינה חברתית-תרבותית-כלכלית חוו חוויות קליטה משותפת.

יוצא אפוא שאפשר שקול נשי מזרחי, או פמיניזם מזרחי מקורו בחוויית השבר הכפול והמשוכפל: המגדרי, האתני, החברתי, הכלכלי והפריפריאלי. חוויית הטראומה, הקליטה המקרטעת, ההדרה, ההשתקה, הנידוי, האילמות, ההרחקה, הגזענות ותחושת הניכור וה"אחרות" נוגעים, פוגשים ומצטלבים עמוק בגיאוגרפיה של הגוף, הנפש, הקול, השפה, הכלכלה, החברה והתרבות.

נדמה שתנועת "אחותי" - למען נשים בישראל" מנסה בדרכים שונות ובמישורים מגוונים, בלי קשר למוצא האתני, לנסח את חוויית השבר לכדי דיספוזיציה קיומית; עמדה פוליטית צלולה וברורה מצד אחד, אינטלקטואלית ורבת פנים מצד אחר. שהיא אי אפשר היום, אחרי מהפכת הפמיניזם המזרחי, לדון בפמיניזם בכלל, כל שכן על מצב האישה בפרט מבלי לכלול את התרומה המכרעת לאין שיעור של הפמיניזם המזרחי ושל תנועת "אחותי" שהצביעו על הריבוד החברתי, מעמדי, גזעי, אתני וכלכלי כמרכיב מרכזי ודומיננטי של השיח הפמיניסטי המזרחי ושל קבוצות נשים מדוכאות בכלל. "בית אחותי" - כפי שעולה גם כן, מרשימתה של שולה קשת בפתחו של הגיליון ומרשימתה האישית של כרמן אלמקייס, פעילה אקטיביסטית בתנועת "אחותי", "פנתרה מזרחית לא נחמדה" - כמו ה"בית המזרחי" מהווה אתר של פירוק, בנייה והתנגדות; מחד, פועל להעצמה פנימית תוך מתן בולטות לזהות האישית, האתנית והמגדרית ומאידך מספק כלים פרקטיים ונפשיים להתמודדות עם העולם, המרחב הקונצנזואלי העוטף את הסובייקטיביות, אם כי ברור לכול "שאי אפשר לברוא אישה חדשה בלי לברוא עולם חדש וכי בבריאתו של העולם החדש יהיה על האישה הישנה המדכאת להיעלם יחד עם שלל דיכוייו של העולם הישן", כך ויקי שירן בטקסט שמצפה לכן בהמשך ובטקסטים האחרים גם כן.

ובנימה אישית, אחרי התאזרחויות מסוגים שונים וברמות שונות של השתכנות בבתי ממשים, וירטואליים וקונספטואליים - גם אני מצאתי בית בתנועת "אחותי"; רוחני ואינטלקטואלי - לגדול, לצמוח ולהתפתח, לרבוץ על ספות (בדיוק כמו שאני אוהבת, למי שמכיר אותי), לכרסם משהו ולשתות קפה שחור - להרגיש, להתרגש ולהתענג בו - בבית אחותי. והפעם בלי מירכאות, כי זה בית של ממש, שדירותיו אחיות של ממש; חמות, צבעוניות, אינטליגנטיות, מעורבות, אקטיביסטיות ו"פנתרות לא נחמדות".

ולעניין גיליון זה, תודה עמוקה לכן אחיות חברות-מערכת - אורנה זקן הלר על ההתגייסות המהירה והטקסט המרגש והנפלא, עמית רוטברד על שיתוף הפעולה, קריאת כתבי היד והתמיכה.

לקציעה עלון ולבת-שחר גורמזאנו גורפינקל על האוון הקשבת והרוח הגבית המאונת; ההתרגשויות מחד והדרכוכים והנפילות מאידך (התכוונתי לאלה שלי, כמוכן).

לעמי שטייניץ, על הסיוע הרב והנדיב; מקור בלתי נדלה של קטעי ארכיון. ל"סטודיו קרן וגולן", מעצבי כתב העת, תודה על הסבלנות, ובעיקר על העבודה המקצועית בכלל ובגיליון זה בפרט.

לעורך הראשי, יצחק גורמזאנו גורן, שעורך אותי כבר בפעם השנייה במסגרתו של כתב העת הכיוון מזרח - תודה עמוקה ויישר כוח! מאחלת לעצמי עוד שנים רבות של עבודה לצידו.

ולבסוף, לשולה קשת, שותפתי לעריכת הגיליון, היוזמת שלו והעורכת הראשית של הוצאת "אחותי" המוציאה לאור את הכיוון מזרח, האחות הגדולה והבלתי מעורערת (לא במובן הביולוגי) ובטח לא רק שלי - תודה ענקית על השותפות המלאה והכנה במסע הזה! מקווה שהגיליון העשיר והצבעוני הזה משקף ולו במעט קמצוץ ממפעל ההזנה החשוב, הממשי והרוחני שלה, מהעשייה והפעילות העשירות והמגוונות בתחומי החברה והתרבות בכלל ואלו המזרחיות בפרט.

ד"ר ליאת ארלט סידס, חוקרת בתחום התרבות והאמנות החזותית. מאמריה פורסמו בבתות אקדמיות שונות. בשנים האחרונות עוסקת במחקר הלבנט כאופציה חברתית-פוליטית ובמחקר יהדות מצרים בזמנים המודרניים. עמיתת מחקר בבית ספר קרייטמן באוניברסיטת בן גוריון במחלקה לאמנות ובמרכז אליישר.

1/ שירן, ויקי (2005) "שוברת קיר", בתוך **שוברת קיר**, תל אביב, עורכת נ' דרורי-פרמן, עם עובד, עמ' 54-55.

2/ העורכות של הספר הן שולה קשת, מנכ"לית תנועת "אחותי" - למען נשים בישראל" ומהמייסדות שלה, נציגה בולטת של הפמיניזם המזרחי וקציעה עלון, פמיניסטית מזרחית וחוקרת תרבות ואמנות.

קשת, שולה ועלון, קציעה (2013), **שוברות קירות**, עורכות ואוצרות ש' קשת וק' עלון, תל אביב, אחותי - למען נשים בישראל.

3/ הערה 1.

4/ הכנוב, ז'קלין (2005), "גשר אל עולי המזרח", בתוך **ז'קלין כהנוב, בין שני העולמות**, מסות ופרקי התבוננות, עורך דויד אוחנה, ירושלים, כתר, עמ' 153.

5/ ראו "מרוקו היהודית - נפקדות נוכחת", 2019, **הכיוון מזרח, גיליון מספר 35**, עורך ראשי יצחק גורמזאנו גורן, עורכי הגיליון סמי שלום שטרית וליאת ארלט. סידס, תל אביב: אחותי - למען נשים בישראל.

6/ סצנות דרמטיות אלימות, שעד לפני מספר שבועות גדשו את כל המסכים האפשריים והיו לחלק מרפרטואר הפרוצדורות השכיחות של השלטון הישראלי להרחקה, השתקה ודיכוי של מפגינות ומפגינים ברחבי הארץ.

7/ פדיה, חביבה (20.06.05), "העם שלי לא קורא שירה, העם שלי לא אוהב אותי, ויקי שירן", בתוך **הארץ**, ספרים. <https://www.haaretz.co.il/literature/1.1020832>.

8/ השיר "שוברת קיר" נחשף לראשונה בתערוכה **נשים משנות** (2002), אוצרת שולה קשת, משרד החינוך, ירושלים.

9/ וירגיניה וולף (2007), **חדר משלה**, מאנגלית י' רונן, תל אביב, ידיעות ספרים.

10/ כמילות השיר של שירן, הערה מספר 1.

11/ שירן, ויקי (2002), "פמיניזם מזרחי", **עזות מצח**, עורכת ורדית דמרי מדר. גיליון מיוחד שהוציא תא הסטודנטיות והסטודנטים צ"ח (צדק חברתי) באוניברסיטה העברית.

12/ חוקרות וכותבות אחרות, כמו שולמית הראבן, או הסופרת רונית מטלון (1959-2017) שכהנוב היוותה בעבורה מקור השראה ברור והייתה לה לאם רוחנית. שתיהן, אם כי מפרספקטיבות שונות, ניסו לפרש ולנסח את הצעת ה"לבנטיניזציה" שלה. בעניין רונית מטלון, ראי את הטקסט של

מגרדות את הטיח

אסתר כהן

יעלה לשרשה (פרט מתוך), עט כדורי על נייר, 2020

מורן בנית המופיע בגיליון. בעניין הקשר הכהנובי לספרות של מטלון ראי את מאמרי (ל. א. ס): "Oh q'uest-ce que je fais ici?" זו עם הפנים אלינו, תמונות מאלבום משפחה – בפרוזה ובספירה האוטוביוגרפית", בתוך: **זיו נוצץ מדמע**, עורכים מ' חסקין ונ' אבישר, תל אביב, רסלינג, עמ' 376-413. **13** ראי למשל: כהנוב, ז'קלין (1978), "דור הלבנטינים", מתוך: **ממזרח שמש**, עורך א' אמיר, תל אביב, יריב חברה להוצאה לאור בשיתוף עם הדר הוצאת ספרים, 11-77. **14** כהנוב, ז'קלין (2019), "הסיכוי הטוב ביותר לשלום ולהישרדות עשוי להיות הפיכת המהפכה הציונית ללבנטינית", תרגום מאנגלית ע' פלד, בתוך "תרבות וספרות", **הארץ**, עמ' 1. **15** ראי בעניין זה את רשימותיהן של אילנה בקאל ואסתר עילם המופיעות בגיליון. **16** נעמן, יונית (2015), "האישה שחשבה שסמרטוט רודף אחריה: על אילופה של רוח הקדים באקדמיה הישראלית", בתוך **לשכון בתוך מילה: ההורים על זהות מזרחית**, עורכת קציעה עלון, תל אביב, גמא, 119-128.

זמירה פורן ציון

ציפור כלואה, טכניקה מעורבת ופנינים על עץ, 2020